

źródła monastyczne

53

źródła monastyczne

53

Redaktor serii: Ks. Marek Starowieyski

opracowania

13

Redaktor podserii: Michał Tomasz Gronowski OSB

YIZHAR HIRSCHFELD

ŻYCIE

MONASTYCZNE

NA PUSTYNI JUDZKIEJ

W OKRESIE BIZANTYŃSKIM

Przekład i redakcja naukowa:

KAMILA TWARDOWSKA

Przedmowa:

EWA WIPSYCKA

TYNIEC

WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

KRAKÓW 2010

Tytuł oryginału:

YIZHAR HIRSCHFELD, *The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period*,
New Haven: Yale University Press, 1992

Recenzenci:

EWA WIPSZYCKA

DARIUSZ KASPRZAK

Redakcja tomu:

MICHAŁ TOMASZ GRONOWSKI OSB

ALEKSANDRA KUŹMA

Korekta:

MAŁGORZATA GADOMSKA

Projekt okładki i stron tytułowych:

ANDRZEJ CIEPŁUCHA

Skład i łamanie:

GRZEGORZ LEJDA

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów

L.dz. 79/2010, Tyniec, dnia 26.04.2010

† Bernard Sawicki OSB, opat tyniecki

ISBN 978-83-7354-350-8

ISSN 1230-6711

© Copyright for Polish edition by TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów

ul. Benedyktyńska 37

30-398 Kraków

tel.: +48 (12) 688-52-90

tel./fax: +48 (12) 688-52-91

e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl

www.tyniec.com.pl

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW.....	9
PRZEDMOWA	13
WSTĘP	17
Wiadomości wstępne	21
Badania nad monastycyzmem: źródła	26
Warunki topograficzne	36
Tło historyczne	41
Rozdział I	
RODZAJE KLASZTORÓW	57
Laury	58
Laury klifowe	63
Laura Faran	64
Laura Charytona (Souka, Stara Laura)	67
Wielka Laura	68
Nowa Laura	70
Laury równinne	71
Laura Gerasimosa	71
Laura Heptastomos	72
Cenobia	76
Cenobia klifowe	78
Klasztor Teoktysta	78
Klasztor w Choziba	81
Khirbet ed-Deir	83
Cenobia na płaskim terenie	86
Klasztor Martyriosa	86
Klasztor Gabriela	90
Inne małe cenobia	92
Klasztory powstałe na ruinach fortec	94
Klasztor w Marda (Masadzie)	96
Klasztor Kastellion	99
Khirbet el-Qasr	100
Jaskinie – kryjówki	101
Klasztory powstałe przy kościołach memorialnych	103
Kościół św. Piotra	104

Rozdział II	
JAK BUDOWANO KLASZTORY.....	107
Rozdział III	
ŻYCIE CODZIENNE MNICHÓW.	
NARODZINY WSPÓLNOTY MONASTYCZNEJ	127
Wstąpienie do klasztoru	129
Wewnętrzna organizacja	132
Rozmiary wspólnot monastycznych	148
Codzienne obowiązki.....	153
Pożywienie mnichów	158
Strój mnichów	176
Prywatna i wspólna własność	180
Rozdział IV	
ŹRÓDŁA UTRZYMANIA	191
Rozdział V	
ELEMENTY ARCHITEKTONICZNE – CZĘŚĆ SAKRALNA.....	205
Kościoły monastyczne	210
Kościoły skalne	212
Kościoły w typie bazyliki.....	219
Miejsca pochówku	221
Pomieszczenia do modlitw.....	237
Rozdział VI	
ŚWIECKIE ELEMENTY	
W ARCHITEKTURZE KLASZTORNEJ	243
System gromadzenia i doprowadzania wody	243
Mury i bramy klasztorne	255
Dziedzińce klasztorne	261
Wieże	264
Cele	272
Refektarz i kuchnia.....	287
Hospicjum	294
Ogród warzywny	301
Ścieżki.....	307
Rozdział VII	
PUSTELNICY ORAZ ICH ŻYCIE.....	313

Rozdział VIII	
MIEJSCA ŚWIĘTE NA PUSTYNI JUDZKIEJ	327
WNIOSKI KOŃCOWE	337
KTO BYŁ KIM W RUCHU MONASTYCZNYM NA PUSTYNI JUDZKIEJ?	
KRÓTKIE BIOGRAFIE GŁÓWNYCH POSTACI	341
Antoni z Choziba (Chozibita).....	341
Charyton	341
Cyryl ze Scytopolis	343
Eliasz.....	344
Eudokia.....	345
Eutymios.....	345
Gabriel	347
Gerasimos.....	347
Jan Hezychasta.....	349
Jerzy z Choziba (Chozibita)	350
Kyriakos.....	351
Martyrios.....	352
Jan Moschos.....	353
Saba.....	354
Senatorska Córka („Synkletica”)	356
Stefan Sabaites.....	357
Teoktyst.....	358
Teodozjusz	358
Teognios	360
ALFABETYCZNY SPIS KLASZTORÓW (LAUR I CENOBIÓW).....	361
POSŁOWIE OD TŁUMACZA.....	365
BIBLIOGRAFIA	367
SPIS MAP	397
SPIS ZDJĘĆ, PLANÓW, RYSUNKÓW I REKONSTRUKCJI	397
ILUSTRACJE	405

Nota redakcji

W wydaniu polskim wszystkie cytowane fragmenty *Żywotów* Cyryła ze Scytopolis zostały przełożone z oryginału przez E. Dąbrowską. Całość *Żywotów* ukaze się w serii *Źródła Monastyczne*. Uzupełnienia w tekście dokonane przez tłumaczkę podano w nawiasach kwadratowych, natomiast w przypisach wyraźnie zaznaczono części dodane przez tłumaczkę bądź redakcję. W przypadku tekstów źródłowych lub opracowań dostępnych w języku polskim podano odsyłacze do nich. Przy spolszczaniu imion i nazw własnych zasadniczo zachowano formę w brzmieniu oryginalnym, chyba że w polskiej literaturze naukowej funkcjonowała już ustalona odmiana imienia czy nazwy. Cytaty z Pisma Świętego – o ile nie było uzasadnionych powodów – podano za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, wyd. 5, Poznań 2000.

W całym tomie pozostawiono zapis bibliograficzny stosowany przez autora: nazwisko autora bądź wydawcy, w nawiasie rok wydania i po dwukropku strona. Spis skrótów edycji źródłowych znajduje się na końcu w bibliografii.

WYKAZ SKRÓTÓW

- AASOR Annual of the American School of Oriental Research in Jerusalem, New Haven 1920–
- ABoll Analecta Bollandiana, Bruxelles 1882–
- BASOR Bulletin of the American Schools of Oriental Research in Jerusalem, Jerusalem 1921–
- Bessarione Bessarione. Pubblicazione Periodica di Studi Orientali, Roma 1900–
- Biblica Biblica. Commentarii ad rem biblicam scientifice investigandam, 1–75/1, Roma 1920–1994.
- ByZ Byzantinische Zeitschrift, Leipzig, Berlin 1892–1941, München 1943/1949–
- Cathedra Cathedra for the History of Eretz-Israel and Its Yishuv, Jerusalem–
- CCL Corpus Christianorum. Series Latina, I–, Turnholti 1953–
- CORBO,
Christian Archaeology *Christian Archaeology in the Holy Land. New Discoveries. Archaeological Essays in Honour of V.C. Corbo*, ed. G.C. BOTTINI et al., Jerusalem 1990.
- CSCO Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Paris 1903–1949, Louvain 1950–
- CSEL Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Wien 1866–
- DOP Dumbarton Oaks Papers, Cambridge Mass. 1941–

ENDF	Échos de Notre Dame de France de Jérusalem, Paris 1888–[192?]
ESI	Excavations and Surveys in Israel, Jerusalem 1982(1984)–
HA	Hadashot Arkheologiyot, Jerusalem 1961–
IEJ	Israel Exploration Journal, Jerusalem 1950/1951–
ILAN	Israel Land and Nature, Tel Aviv 1975–
<i>KvS</i>	<i>Kyrillos von Skythopolis</i> , hrsg. von E. SCHWARTZ, Leipzig 1939 (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 49/2).
LA	Studi Biblici Franciscani Liber Annus, Jerusalem 1950/1951–
La Terre Sainte	La Terre Sainte. Revue illustrée de l'Orient Chrétien, Paris 1895–1907.
LCL	Loeb Classical Library, London–Cambridge Mass.
Le Muséon	Le Muséon. Revue d'Études Orientales, Leuven 1881–
Levant	Levant. Journal of the British School of Archaeology in Jerusalem, Leeds 1961–
LTS	La Terra Santa, Jerusalem–
PEFQS	Palestine Exploration Fund. Quarterly Statement, Leeds 1937–
PEQ	Palestine Exploration Quarterly, (od 1936, Quarterly Statement, Palestine, Exploration Found), London 1869.
PG	Patrologiae cursus completus. Series Graeca, ed. J.P. MIGNE, Paris 1857–1866.
POr	Patrologia Orientalis, ed. R. GRAFIN et F. NAU, Paris 1903–

- Qadmonioz Quarterly for the Antiquities of Eretz-Israel and Bible Lands, Jerusalem 1968–
- QDAP Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine, London 1931–1950.
- RB Revue Biblique, Paris 1892–1940, 1948.
- ROC Revue de l’Orient Chrétien, Paris 1896–1946.
- RQ Romische Quartalsschrift für die christliche Altertumskunde und für Kirschengeschichte, Roma 1887–
- SCh Sources Chrétiennes, Paris 1941–
- Teva va-Aretz Bi-Monthly Journal of the Society for the Protection of Nature in Israel, Tel Aviv 1975–
- ZDPV Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins, Wiesbaden 1878–
- ŹrMon Źródła Monastyczne, Kraków 1993–
- ŹrMon 4 *Apoftegmaty Ojców Pustyni*, t. 1. *Gerontikon. Księga Starców*, przekł. M. BORKOWSKA, wstęp E. MAKOWIECKA, E. WIPSYCKA, M. STAROWIEYSKI, red. M. STAROWIEYSKI, 2007³; imię abba i nr apoftegamatu.
- ŹrMon 7 TEODORET biskup Cyru, *Dzieje miłości Bożej. Historia mnichów syryjskich*, przekł. K. AUGUSTYNIAK, wstęp E. WIPSYCKA, K. AUGUSTYNIAK, oprac. K. AUGUSTYNIAK, R. TURZYŃSKI, 2007².
- ŹrMon 9 *Apoftegmaty Ojców Pustyni*, t. 2. *Kolekcja systematyczna*, przekł. M. KOZERA, oprac. M. STAROWIEYSKI, 2007³.
- ŹrMon 11 *Pachomiana latina*, przekł. A. BOBER, W. MILISZKIEWICZ, M. STAROWIEYSKI, wstęp V. DESPREZ, oprac. M. STAROWIEYSKI, 1996.
- ŹrMon 11 Przyk *Przykazania (Praecepta)*, s. 128–155.

- ŹrMon 12 PALLADIUSZ, *Opowiadania dla Lausosa (Historia Lausiaca)*, przekł. S. KALINKOWSKI, wstęp i oprac. M. STAROWIEYSKI, 1996; nr oznacza nr kolejnego opowiadania Palladiusza oraz nry paragrafów.
- ŹrMon 28 JAN KASJAN, *Rozmowy z Ojcami*, t. 1. *Rozmowy I–X*, przekł. i oprac. A NOCOŃ, 2002; nr rozmowy, rozdziału i paragrafu.
- ŹrMon 45 D.J. CHITTY, *A pustynia stała się miastem... Wprowadzenie do dziejów monastycyzmu w Egipcie i Palestynie pod panowaniem chrześcijańskim*, przekł. T. LUBOWIECKA, red. nauk. T.M. GRONOWSKI, R. KOSIŃSKI, 2008.
- ŹrMon 51 DOROTEUSZ Z GAZY, *Pisma ascetyczne*, przekł. M. BORKOWSKA, wstęp L. NIEŚCIOR, 2010.

PRZEDMOWA

W Tyńcu przyszedł czas na Palestynę. Oczywiście wśród tomików wydawnictwa było sporo pozycji dotyczących monastycyzmu z obszarów innych niż Egipt. Jednak stanowiły one margines dzieł wybranych przez wydawców, chcących zapoznać Czytelników z tradycją starożytną ruchu ascetycznego.

Mam teraz przed sobą całą serię dzieł wprowadzających nas w świat mnichów i klasztorów okolic Gazy i Pustyni Judzkiej. Zaczynamy od dobrej książki Yizhara Hirschfelda – znanego izraelskiego archeologa zmarłego w 2006 roku – *Życie monastyczne na Pustyni Judzkiej w okresie bizantyńskim*. Ukazała się ona w Yale w 1992 roku, czyli jak na dzieło archeologa wystarczająco dawno, żeby się tu i tam zestarzeć, zachowując jednak swoją wartość w zasadniczych sprawach. Ma tę wielką zaletę, że materiał przedstawia w sposób systematyczny, syntetyczny, stanowiąc dzięki temu dobry wstęp zarówno dla początkujących jak i specjalistów. Kładzie duży nacisk na opis geograficzny terenu, który nam, Europejczykom, zazwyczaj sprawia wielkie trudności z racji egzotycznego krajobrazu, fascynującego swą dzikością i pięknem, ale całkowicie niezrozumiałego.

Na Pustyni Judzkiej przetrwały wielkie, „prawdziwe”, (jak średniowieczne) klasztory, kamienne gmaszyska, z przerażającymi murami i wieżami, licznymi budynkami, cysternami i oczywiście z kościołami.

Jesteśmy daleko od eremów egipskich czy klasztorów średniej wielkości (trzeba pojechać na samo południe, do Asuanu, aby w pobliżu znaleźć wielki, wczesnośredniowieczny klasztor, fałszywie przypisany św. Symeonowi). Bogactwo różnego typu zabytków Pustyni Judzkiej jest niebywałe, pozwala nam nakreślić konteksty, w których od wieków żyli tamtejsi mnisi.

Autor, choć był przede wszystkim archeologiem, okazał się również gorliwym czytelnikiem źródeł literackich i epigraficznych. O tych pierwszych należy powiedzieć kilka słów wprowadzenia. Najważniejszym autorem jest dla niego Cyryl ze Scytopolis (525–560), mnich żyjący na Pustyni Judzkiej. W jego dziele znalazły się informacje dotyczące lat 405–560. Zostały zgromadzone w wyniku systematycznej i krytycznej kwerendy w środowisku monastycznym. Składa się na nie siedem żywotów najwybitniejszych ascetów reprezentujących sześć wspólnot monastycznych, ściśle ze sobą powiązanych. W ten sposób mamy obraz monastycyzmu w toku półtora wieku o ogromnej wartości, śledzenie bowiem kilku pokoleń mnichów daje autorowi (a przez to również nam) odpowiednią perspektywę zmian zachodzących na pustyni. Po raz pierwszy mamy doczytania z informacjami ułożonymi w ramach chronologicznych, a nie tylko z barwnymi kobiercami (może lepiej mozaiką) z klejnotów cnót i osiągnięć. Cyryl to autor kochający swych bohaterów, ale daleki od hagiograficznej przesady. Gdy po jego dziele sięgniemy do utworu typowego dla hagiografii cudów, autorstwa Jana Moschosa, znajdziemy się w innym świecie.

Dla Hirschfelda możliwość zestawienia danych archeologicznych i świętego tekstu Cyryła stwarza znakomitą okazję do studium precyzyjnego, trzymającego się zdala od stylu ckliwego czy pobożnościowego.

Przed książką Hirschfelda Tyniec wydał książkę Derwasa J. Chitty'ego *A pustynia stała się miastem* (pierwsze wydanie w 1966 roku). Zestawiając obie pozycje, widzimy, jak wiele wysiłku włożyli archeolodzy, aby poznać lepiej monastycyzm Pustyni Judzkiej. Chitty był nade wszystko patrologiem, potrafił pracować z tekstami. Szczerze kochał mnichów, pisał o nich ciepło, a zarazem krytycznie, z dystansem. Tak naprawdę należałoby przeczytać obie książki, gdyż uzupełniają się wzajemnie. I czekać na wydanie kolejnej.

Z satysfakcją i dumą patrzę na przyrastający szereg tomików serii Źródła Monastyczne. Dumna jestem, że mam w nich swój udział. W roku 1993, gdy do księgarń wychodził pierwszy tom, nie przyszło mi na myśl, że seria będzie tak znakomita i trwała.

Ewa Wipszycka

WSTĘP

Największy przełom w badaniach nad monastycyzmem na Pustyni Judzkiej nastąpił dzięki archeologii. W ostatnich latach pięć ekip badawczych prowadziło równoległe prace na tym terenie. Grupy naukowców, na czele których stali: Haim Goldfus, Nitzan Hanin, Uri Dinur, pracowały w północnej części Pustyni Judzkiej, a te pod przewodnictwem Josepha Patricha i moim prowadziły wykopaliska w środkowej i południowej części Pustyni. W miejscach, w których odbywały się prace archeologiczne, odkryliśmy wiele wcześniej nieznanymi klasztorów – nasze zespoły zbadały więcej miejsc monastycznych niż zrobiono to podczas wszystkich wcześniejszych prac, i, w konsekwencji, opracowały więcej danych na temat historii monastycyzmu na tym obszarze. Takich klasztorów odnaleziono 60, a więc dwukrotnie więcej, niż podał i zaznaczył ich położenie angielski historyk Dervas J. Chitty w książce *The Desert a City*, opublikowanej w 1966 roku¹. Autor wymienił 25 znanych mu ośrodków monastycznych. Laury i wspólnoty ceno-

¹ D.J. CHITTY, *The Desert a City. An Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism under the Christian Empire*, Oxford 1966 [*A pustynia stała się miastem. Wprowadzenie do dziejów monastycyzmu w Egipcie i Palestynie pod panowaniem chrześcijańskim*, przekł. T. LUBOWIECKA, red. nauk. T.M. GRONOWSKI, R. KOSIŃSKI, *ŻrMon* 45, 2008].

bityczne były rozrzucone na terenie Pustyni Judzkiej: od doliny Phasael na północy, do Masady na południu (zob. mapa 1).

Archeolodzy dokonali kilku ważnych odkryć: Yitzhak Maren natrafił na dwa nieznane wcześniej klasztory, z których pierwszy położony na wschód od Jerozolimy to cenobium Martyriosa, a drugi – Khirbet el-Kilya – to klasztor usytuowany na północ od tego miasta. Pierwszy był jednym z największych i najświetniejszych klasztorów na tym terenie. Stałem na czele zespołu archeologów, którzy pracowali w nieznanym wcześniej klasztorze Khirbet ed-Deir położonym na południu pustyni, jak i na czele grup badawczych, pracujących w znanych już wcześniej cenobium Charytona i laurze Eutymiosa. Nowe prace, które przeprowadzono na ich terenie, pozwoliły na lepsze poznanie tych miejsc. Równolegle wykopaliska archeologiczne prowadzono w Dolinie Cedron, gdzie Joseph Patrich badał liczne klasztory założone przez Sabę, a także prowadził badania archeologiczne w niedawno odkrytym klasztorze nad Morzem Martwym.

Podczas gdy trwały poszukiwania terenowe, Yad Yitzhak Ben – ze Zvi's Institute for the Research of the Eretz Yisrael, Its People and Culture, z siedzibą w Jerozolimie – zainicjował przekład wszystkich bizantyńskich źródeł dotyczących życia monastycznego na Pustyni Judzkiej, z języka greckiego na hebrajski. Tłumaczenie, którego dokonała Leah Di Segni, uzupełniło odkrycia archeologiczne, ponieważ praca ta wniosła bogactwo informacji dotyczących życia codziennego w klasztorach.

Wyniki badań archeologicznych zebrano w dwóch niepublikowanych dysertacjach doktorskich, które ostatnio zostały złożone na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie. Pierwsza, mojego autorstwa, zawiera wszystkie dane pochodzące z badań archeologicznych i źródeł pisanych, dodatkowo przedstawia dokładną klasyfikację topograficzną klasztorów, co pomaga ukazać niezwykłość ruchu monastycznego na Pustyni Judzkiej. Autorem drugiej z nich jest Joseph Patrich, który skupił swoją uwagę na działalności budowlanej Saby – klasztorach powstałych w Dolinie Cedron. Te dwie prace uzupełniają się nawzajem i w ten sposób tworzą pełny obraz monastycyzmu na Pustyni i jej wzgórzach pomiędzy IV a VII wiekiem.

Po raz pierwszy zetknąłem się z monastycyzmem na Pustyni Judzkiej podczas zajęć praktycznych. Odkryłem wówczas, że jest to niezmiernie interesujące zjawisko socjologiczne, gdy patrzy się na nie z perspektywy pięknego pustynnego krajobrazu. Właśnie dlatego wybrałem tę pustynię jako miejsce moich systematycznych prac naukowych. Badania rozpocząłem w roku 1981, zaś po 1986 roku, wykroczyły one poza jej granice, czego rezultatem jest naukowa dyskusja nad wynikami moich prac zawartymi w tej książce.

Archeologiczne badania ze swojej natury wymagają współpracy czy wręcz pomocy wielu ludzi. Rivka Birger-Calderon stała razem ze mną na czele grupy pracującej w Khirbet ed-Deir i w klasztorze Eutymiosa, a Zeev Radovan zrobił fotografię tych miejsc. Erez Cohen, David Huli, Izrael Vatkin i Leen Ritmeyer byli zaangażowani w prace pomiarowe, Erez Cohen i Leen Ritmeyer wy-

konali także rysunki rekonstrukcyjne. Tonya Gornstein narysowała mapy tych obiektów i mapy otoczenia. Moje najszersze podziękowania kieruję do nich wszystkich, zwłaszcza do Leen Ritmeyer, której udział w powstaniu tej książki był największy.

Podczas pisania rozprawy doktorskiej, która stała się podstawą tej książki, miałem szczęście korzystać z pomocy, zachęty i nieocenionych rad profesorów Yorama Tsafrira i Amnona Lindera, którzy mają ogromny wkład w jej wydaniu. Rok po złożeniu dysertacji doktorskiej zostałem zaproszony na roczne (1987–1988) stypendium w Departamencie Studiów Religijnych w Uniwersytecie w Yale. Tam pod naukową opieką Bentleya Laytona udało mi się rozszerzyć zakres moich badań. Rozmowy z prof. Laytonem i jego studentami, jak i kontakty z innymi wybitnymi amerykańskimi uczonymi: Peterem Brownem (Uniwersytet w Princeton), Robertem Wilkenem (Uniwersytet w Wirginii), Sydneyem Griffithem (Amerykański Uniwersytet Katolicki w Waszyngtonie D.C) miały nieoceniony wpływ na ostateczną formę publikacji.

Chciałbym wyrazić w tym miejscu swoje najgłębsze podziękowania dla Fundacji Rothschildów, dzięki której mogłem wyjechać do USA i tam kontynuować prace nad książką. Ukończenie monografii było możliwe dzięki Lady Davis Foundation Fellowship z Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie na rok akademicki 1989–1990. Moje wyrazy wdzięczności kieruję do Fundacji Dorot za pomoc finansową w jej wydaniu. Joy i Philipowi Mayer-sonom dziękuję za ich stałe zainteresowanie moimi badaniami, a Judy Davidson za pomoc w przygotowaniu ręko-

pisu do druku. Na końcu dziękuję mojej żonie Hannah za jej nieustające ogromne wsparcie.

Cieszyłem się pełną współpracą i poparciem moich koleżanek i kolegów, zarówno podczas prac na stanowiskach archeologicznych, jak i w dyskusji nad hipotezami naukowymi. Specjalne podziękowania należą się Josephowi Patrichowi, którego dysertacja doktorska rzuciła nowe światło na ruch monastyczny na Pustyni Judzkiej oraz, Johnowi Binnsowi, który czytał i poprawiał mój rękopis. Najwięcej zawdzięczam Leah Di Segni, która wspaniałomyślnie podzieliła się ze mną swoją wiedzą i doświadczeniem. Jej przekład źródeł hagiograficznych otworzył przede mną cudowny świat monastycyzmu w okresie bizantyńskim.

Miałem szczęście, że ostatnie poprawki do książki nanosiłem, będąc w klasztorze Jana Chrzciciela, blisko 'Ein Kerem na wzgórzach Pustyni Judzkiej. Wszechobecny spokój i cisza panujące w tym miejscu, wciąż „bizantyński” sposób życia mnichów i ich ciepła gościna dawały mi nieustającą inspirację.

Wiadomości wstępne

Okres bizantyński² można uznać za złoty wiek dla ruchu monastycznego na Pustyni Judzkiej. Powstałe tutaj klasztory przyciągały mnichów z całego cesarstwa bizantyńskiego, głównie z Azji Mniejszej i Grecji. Dla nich Pustynia Judzka była miejscem szczególnym, otaczała Święte Miasto – Jerozolimę. To tutaj w ciągu wieków żyły nie-

² Na terenie Palestyny przypada on na lata pomiędzy 330 a 638 rokiem – przyp. tłum.

zwykle postaci znane z ksiąg Starego i Nowego Testamentu: Prorocy, Jan Chrzciciel, Jezus Chrystus. Wśród dzikiego, bezludnego krajobrazu mnisi mogli oddzielić się od ziemskiego, zwykłego świata i podążać własną drogą życia. Od V wieku klasztory na Pustyni Judzkiej stały się jednymi z najważniejszych miejsc ruchu monastycznego w cesarstwie.

W IV stuleciu Kościół chrześcijański powoli zaczął odgrywać dominującą rolę w życiu mieszkańców imperium rzymskiego. Chrześcijanie nie stanowili jednolitej grupy, lecz pozostawali mozaiką złożoną z różnych grup: sekt heretyckich, różnorodnych szkół teologicznych i alternatywnych ruchów religijnych. Ale, co warto szczególnie podkreślić, tylko monastycyzm chrześcijański stał się tym prądem w życiu chrześcijan, który jest w nim obecny (nieprzerwanie) do czasów współczesnych.

Termin monastycyzm jest starszy od samego chrześcijaństwa³. Jego korzenie sięgają żydowskiego ascetyzmu,

³ Samo słowo pochodzi od greckiego *monós*, co oznacza „sam, jeden”, czyli ten, który odrzuca wszelki podział, jest wewnątrznie zjednoczony, ma niepodzielne serce. Słowa tego, a także jego pochodnych: *monotikos* czy *monotropos* używano również dla określenia tego, kto oddaje się jednej czynności, dąży do jedności i sam staje się jednością na wzór jedności Boga. Zanim powstało chrześcijaństwo, a zwłaszcza monastycyzm chrześcijański, wykorzystywano termin monastycyzm, a dokładnie różne derywaty słowa *monos* (sam, samotny, jeden, pojedynczy), na ogół wtedy, gdy pisano o „samotniczej” formie życia. W ten sposób określano pustelnika, który żyje w odosobnieniu, jak i celibatariusza, który nie zawierał związków małżeńskich. Chrześcijanie nie wynaleźli więc terminu „monastycyzm”, a tylko zapożyczyli już wcześniej funkcjonujące nazewnictwo na określenie nowej for-

który przejawiał się w samotnym przebywaniu na pustyni – – czego przykładem było życie Jana Chrzciciela, czy też istnienie takich sekt jak esseńczycy, którzy żyli na Pustyni Judzkiej i terapeutów w Egipcie⁴. [Hirschfeld nie zrów-

my życia monastycznego. Jeśli zaś chodzi o sąd, że tylko monastycyzm chrześcijański stał się głównym prądem w życiu chrześcijan i przetrwał do czasów współczesnych, należy zwrócić uwagę, że współczesne chrześcijaństwo nie jest monolitem, cały czas rodzą się w nim sekty czy herezje. Tak samo obecny monastycyzm chrześcijański nie jest prostą kontynuacją formacji starożytnych. Dlatego przytoczone zdanie należy traktować jako subiektywną opinię autora. Zob. A. GUILLAUMONT, *U źródeł monastycyzmu chrześcijańskiego*, *ŻrMon* 37–38, 2006. Pierwszorzędnym źródłem dzięki któremu mógł zaistnieć chrześcijański monastycyzm była przede wszystkim określona interpretacja ewangelii kanonicznych. Archetypem mnicha chrześcijańskiego w Egipcie jest przede wszystkim naśladowanie Chrystusa, a także tęsknota za wspólnotą pierwotną, przygotowanie do męczeństwa, walka z demonami, naśladowanie życia aniołów, powrót do niewinności Adama i oczekiwanie na paruzję, zob. P. MIQUEL, *Znaczenie i motywacja monastycyzmu*, [w:] A. SOLIGNAC i in., *Monastycyzm. Historia i duchowość*, Kraków 2002, s. 67–89 – przyp. red.

⁴ O esseńczykach i wspólnocie terapeutów w Egipcie: SCHÜRER (1979: 593–597). Podstawowa praca o wspólnotach przedchrześcijańskich i rozprzestrzenianiu się chrześcijańskiego monastycyzmu: HEUSI (1939); GUILLAUMONT (1979). Esseńczycy stanowili, obok faryzeuszy i sadyceuszy, jedno z trzech głównych stronnictw lub „sekt” (bez obecnego pejoratywnego znaczenia tego słowa) w judaizmie palestyńskim od czasów Jonatana (160–143) do wojny żydowskiej w latach 68–69. Esseńczycy pracowali fizycznie, pogardzali pieniędzmi i oddawali wszystkie swoje dobra do wspólnego użytku. Część z nich prowadziła pustelnicze życie (okolice Qumran); albo też żyli na wsi, w pobliżu miast i miasteczek. Według Józefa Flawiusza esseńczycy przygotowywali się do świętej wojny eschatologicznej, opierając się na własnych poglądach eschatologicznych oraz ideałach hellenistycznych dążyli

nuje w tym miejscu ascetyzmu z monastycyzmem, tylko wskazuje na ascetyzm żydowski jako na korzenie monastycyzmu chrześcijańskiego – przyp. tłum.]. Wydaje się, że także monastycyzm manichejski miał ogromny udział w formowaniu się monastycyzmu chrześcijańskiego, zwłaszcza we wschodniej części imperium⁵. Podkreślmy

do opanowania namiętności poprzez praktykowanie cnót. Członkowie sekty wchodzili w związki małżeńskie do 25 roku życia i mogli wówczas mieć dzieci. Po 25 roku życia, obowiązywała ich jednak, jako tzw. wojowników światłości, ścisła wstrzeźliwość płciowa. Według Filona z Aleksandrii – terapeutów – słowo to pochodzi od gr. *therapeuo* i oznacza „pielęgnować, służyć” – ponieważ pielęgowali pasje duszy i oddawali się „kultowi Bytu”, czyli Boga. Wspólnota ta powstała wśród zhellenizowanych Żydów w Egipcie u schyłku II wieku przed Chr., w okolicach Jeziora Mareotis, na południowy zachód od Aleksandrii. Należały do niej zarówno kobiety, jak i mężczyźni, żyjący w cielesnej czystości, prowadzili życie kontemplacyjne. Zob. V. DESPREZ, *Początki monastycyzmu. Dzieje monastycyzmu chrześcijańskiego do Soboru Efeskiego (431)*, przekł. J. DEMBSKA, red. nauk. M. STAROWIEYSKI, przedmowa P. MIQUEL, *ŻrMon* 21–22, 1999 – przyp. tłum.

⁵ Ta hipoteza została rozwinięta przez VÖÖBUS (1958: 109–113, 158–169). Jeśli chodzi o wpływ esseńczyków, terapeutów i manichejczyków na powstanie monastycyzmu chrześcijańskiego, ze względu na dzielące go różnice czasowe możemy mówić tylko o wpływie pośrednim, poprzez odwołania do przekazów literackich. Zob. V. DESPEREZ, s. 93–95, 101–102. Teza Vööbusa nie została zresztą nigdzie udowodniona. W. HARMLESS, *Chrześcijanie pustyni. Wprowadzenie do literatury wczesnego monastycyzmu*, przekł. M. HÖFFNER, Kraków 2009, s. 510–511, przytacza opinię G. Stroumsa (G. STROUMSA, *The Manichaean Challenge to Egyptian Christianity* [w:] *The Roots of the Egyptian Christianity*, ed. by B. PEARSON, J. GOEHRING, Philadelphia 1986, s. 307–319), który mówi jedynie o pewnych potencjalnych wpływach. Harmless twierdzi, że nie ma dowodów na jakiegokolwiek wpływy manicheizmu na monastycyzm chrześcijański, zarówno

jednak, że nie ma żadnych dowodów, które potwierdzałyby ciągłość pomiędzy żydowskimi zwyczajami, a początkami monastycyzmu chrześcijańskiego. Także w Palestynie istnieje luka czasowa pomiędzy okresem największej popularności esseńskich wspólnot, a powstaniem pierwszych klasztorów chrześcijańskich.

Jeśli chodzi o Pustynię Judzką, tradycja przekazała, że pierwszymi anachoretami na tym terenie byli chrześcijanie uciekający przed prześladowaniami religijnymi⁶. Po edykcje tolerancyjnym Konstantyna Wielkiego z 313 roku, nie musieli oni już szukać sposobu ocalenia w ucieczce na tereny pustynne. Wraz z końcem prześladowań jednak wielu z tych, którzy tam przebywali, odmówiło powrotu do „normalnego życia”. Nie chcąc porzucić myśli o męczeńskiej śmierci, postanowili zamienić arenę cyrkową, gdzie najczęściej ginęli rozszarpywani przez dzikie zwierzęta, na rezygnację z części prywatnego życia poprzez wybranie samotności i odosobnienia. Taka motywacja została potwierdzona w źródłach pisanych i często występuje w literaturze monastycznej⁷.

Gorliwość religijna – rozumiana tutaj jako idea całkowitego odizolowania się od wspólnoty i świata – zajmowała jedno z pierwszych miejsc pośród innych czynni-

w ascezie, w teologii jak i organizacji wspólnot, a teza Stroumsa jest według niego pozbawioną dowodów spekulacją – przyp. tłum.

⁶ Pod koniec III lub na początku IV wieku, uciekający przed prześladowaniami chronili się w jaskiniach Kalamon – na zachodnim brzegu Jordanu. Niejasny przekaz na temat najwcześniejszych anachoretów znajduje się w *V. Char.* 13,26.3–4.

⁷ MARROU (1964: 269–270). Odnośnie hipotezy, że mnisi byli sukcesorami męczenników zob. MALONE (1950: 46–47, 121–126).

ków, które miały wpływ na rozwój ruchu monastycznego. Monastycyzm na Pustyni Judzkiej był w dużej mierze uzależniony od liczby pielgrzymów, ale zapał religijny miał ogromne znaczenie także wśród miejscowych mieszkańców, którzy wstępowali do klasztorów. Wielu spośród przyszłych mnichów – pielgrzymów czy też miejscowych mieszkańców – będąc pod wrażeniem przemian religijnych, jakich doświadczali w świętych miejscach, decydowało się wstąpić do klasztoru, a decyzję tę umacniał widok innych współobywateli żyjących na pustyni.

Wraz z rozprzestrzenianiem się ruchu monastycznego i jego rosnącej siły ekonomicznej, doszedł do głosu także nowy czynnik socjologiczny: klasztory stały się niejako trampoliną do awansu społecznego i jednocześnie źródłem bezpieczeństwa ekonomicznego dla przebywających w nich mnichów. Powodem tego były nie tylko środki ekonomiczne, którymi klasztor dysponował, lecz także siła robocza, jaką byli sami mnisi. Wspólnoty monastyczne jako miejsce życia dostarczały pomocy ich biednym członkom i jednocześnie przyciągały ludzi z najwyższych warstw, którzy mogli prowadzić tutaj lepsze i bardziej satysfakcjonujące życie niż poza wspólnotą.

Badania nad monastycyzmem: źródła

Ruch monastyczny od początku swojego istnienia zajmował ważne miejsce w historii Kościoła. Prowadzone w ostatnich kilkudziesięciu latach badania przyczyniły się do zmiany tej niekorzystnej sytuacji. Charakter zmian, jakim podlegał monastycyzm koptyjski w Egipcie (prawdopodobnie pierwszy ruch monastyczny w chrześcijań-